

Предраг Драгутиновић

ЗАВРШЕТАК ЕВАНЂЕЉА ПО МАРКУ

*Καὶ ἐξελθούσαι ἐφυγον ἀπὸ τοῦ μνημείου, εἶχεν γὰρ αὐτὰς
τρόμος καὶ ἔκστασις· καὶ οὐδενὶ οὐδὲν εἶπαν· ἐφοβοῦντο γάρ·*

*И изашавши побегоше од гроба, јер их ухватиши сѣрах и ѿре-
йей; и ником нишиѧ не казаше, јер се бојаху.*

Мк 16 8

При сваком проучавању Еванђеља по Марку увек се изнова постављају иста питања: да ли се еванђељска приповест Еванђелисте Марка заиста завршава наведеном реченицом? Да ли је 16 8 крај приповести, и, ако јесте, како је могуће да Еванђелист на тако необичан начин прекида своје Еванђеље? Да ли је до тог прекида дошло зато што је Еванђелист Марко, из нама непознатог разлога, био спречен да доврши своје литерарно дело (на пример смрћу) или је изворни текст краја Еванђеља изгубљен?¹ Сме ли се претпоставити да је Еванђелист *намерно* и *свесно* прекинуо своје Еванђеље на тај необичан начин? Ако јесте, шта би био циљ таквог поступка?

У научном проучавању Новог завета готово да постоји сагласност да је Мк 16 8 изворни крај Еванђеља по Марку. Неретко се полази од тога да је аутор намерно на овом месту прекинуо своју приповест. Било како било, аргументи који поткрепљују тезу да се Еванђеље по Марку изворно завршава са 16 8 јесу следећи:

1. Најстарији текстови Еванђеља по Марку завршавају се са Мк 16 8 (Codex Vaticanus, Codex Sinaiticus, старолатински рукопис *k*, делимично стари пре-

¹ Претпоставка да је Еванђелист био објективно спречен да доврши своје дело остаје једно од могућих решења. Претпоставку да је изворни крај Еванђеља изгубљен врло озбиљно узима U. Schnelle, *Einleitung in das Neue Testament*, Göttingen 21996, 245, који сматра да се на основу Мк 14 28 и 16 7 може закључити како је аутор *желео* да опише сусрет ученика са Васкрслим Христом у Галилеји.

води — староарамејски, грузијски, етиопски и други, код појединих Отаца — на пример блажени Јероним и други, као и многи други рукописи).²

Научно проучавање текста, то јест критика текста (*Textkritik*), довело је до следећих резултата: поред тога што стихови Мк 16 9–20 недостају у наведеним капиталним рукописима, постоји још један, такозвани кратки крај Еванђеља по Марку, који гласи: „Оне су укратко јавиле онима око Петра све што им је било заповеђено. После тога Исус им се показао и одредио да они разносе од Истока до Запада свету и неразориву поруку вечнога спасења.“ Овај текст је у рукописима врло касно посведочен (VII–IX век) и данас се не узима озбиљно у разматрање као изворни крај Еванђеља по Марку. Разлог томе није само лоша посведоченост у рукописима, већ и Марку стран вокабулар и чињеница да се реторски грчки језик овог пасажа умногоме разликује од једноставног стила и језика Еванђелисте. Дужи крај Еванђеља (Мк 16 9–20), поред тога што је релативно лоше посведочен, поседује и одређене сигнале који произлазе из унутрашње критике овог текстуалног комплекса и који га разоткривају као каснији додатак. Тако, на пример, ови стихови (9–20) садрже седамнаест речи које иначе не спадају у вокабулар текста Еванђеља по Марку или их Еванђелиста користи у другом смислу.³

2. Литерарно критичко истраживање, то јест поређење синоптичких Еванђеља, показује да ни Матеј ни Лука нису познавали Мк 16 9–20. Уочава се да је аутор Мк 16 9–20 користио текстове Матеја и Луке, можда и Јована.

Ову тезу поткрепљује једноставно поређење синоптичких Еванђеља. Неколико примера: Мк 16 9 = Мт 28 1 / Лк 24 1; Мк 16 11 = Лк 24 11; Мк 16 12 = 24 13; Мк 16 14 = Лк 24 38–41; Мк 16 15 = Мт 28 19; Мк 16 18 = Дап 28 3–6; Мк 16 19 = Лк 24 51 и сл. Може се упоредити и Јн 20 14–18; 20 19–23, 26–29.

² Појединости код К. Aland, *Der Schluss des Markusevangeliums*, у: исти (издавач), *Neutestamentliche Entwürfe*, ТВ 63, München 1979, 246–283.

³ Детаљније о томе: В. М. Metzger, *Der Text des Neuen Testaments. Einführung in die neutestamentliche Textkritik*, Stuttgart 1966, 230–233. Овде је важно дати једну примедбу: без обзира на то како је и зашто дошло до тога да данас не поседујемо изворни текст завршетка Еванђеља по Марку (ако је он икада и постојао) и без обзира на то како је дошло до тога да у данашњим издањима Новог завета постоји накнадни крај, мора се признати да је тај текст (Мк 16 9–20) дело надахнутог писца који је потпуно укоревен у Предању Цркве и који својим захватом уопште није нарушио поруку Еванђеља по Марку, то јест поруку Цркве о Оваплоћеном, Распетом и Васкрслном Господу. О томе сведочи и сама Црква, која је тај текст прихватила као надахнут и интегрисала га у корпус приповести Еванђелисте Марка. Друго је питање да ли је непознати „дописивач“ (највероватније у II веку) нарушио концепцију самог Еванђелисте Марка, под претпоставком да је Марко намерно на овај начин (стихом 8) хтео да заврши своју приповест и таквим завршетком подстакне своју читалачку, то јест слушаљачку публику на размишљање о смислу таквог краја (в. даље).

3. Раније се сматрало да се античко литерарно дело никада није могло завршити партикулом $\gamma\acute{\alpha}\rho$. Истраживања која је спровео P. W. van der Horst недвосмислено су показала да античка литература познаје сличне формулације приликом завршетка дела.⁴
4. Тачнија стилистичка анализа стиха 8 показује да је он врло пажљиво састављен, што опет указује на интензиван редакционални рад Еванђелисте. Такође се примећује врло груб и неочекиван прелаз од 8. ка 9. стиху: у 8. стиху субјекат у реченици су жене, док је у 9. субјекат Исус. Приповедач поново приповеда оно што је већ изложио у 16 1, и нарочито је упадљиво да тек у 9. стиху ближе идентификује Марију Магдалину, која је већ поменута у стиху 1. Све у свему, стихови 8. и 9. слабо су повезани, што указује на другу „руку“ која је на делу од 9. стиха.

Ови аргументи јасно показују да је изворни (и намерни?) крај Еванђеља по Марку 16 8, док се каснији додатак јавља као плод ре-лектире (енг. *Relecture*).⁵ Зато се данас питање да ли је Мк 16 8 изворни крај или није готово и не поставља, већ пажњу истраживача Еванђеља по Марку закупа нешто друго: зашто Еванђелист на тај начин завршава, то јест прекида своју приповест? Који је смисао таквог поступка? Да ли такав поступак уопште може имати смисао?

Пре покушаја да се одговори на ово горуће питање неопходно је укратко сагледати наративну структуру и литерарни контекст и Мк 16 1–8.

Текст Мк 16 1–8 по својој структури сличан је опису чуда:⁶

1. Експозиција — откривање празног гроба (1–4);
2. Чудо — *angelus interpres* (5–7);
3. Крај — неиспуњени налог женама (8).

Чини се да приликом литерарног поступка Еванђелист Марко користи старије традиције (литерарне?) које реципира на посебан начин (уп. примену хронолошких одредница у стиховима 1 и 2, стиху 7; слично као 14 28). У погле-

⁴ P. W. van der Horst, *Can the Book End with $\gamma\acute{\alpha}\rho$?*, JThSt 23, 1972, 121–124. Уп. такође преласке ка новим епизодама у приповести код Мк 6 52; 9 32; 12 17.

⁵ О феномену *Relecture* у ранохришћанској књижевности уп. J. Zumstein, *Der Prozess der Relecture in der johanneischen Literatur*, NTS 42, 1996, 394–41. Тај феномен који претпоставља захвате „више руку“ у једном канонском тексту (такозвани редакционални рад) подразумева да су редактори имали црквено-конструктивну мотивацију и да њихови захвати ни у ком случају не представљају „скрнављење“ текста, већ, једноставно, покушај да се у духу вере ранохришћанске заједнице поједини текстови расветле из перспективе постваскрсног искуства Цркве. Ма колико је сваки покушај реконструкције оваквих захвата хипотетички и несигуран, он не мора *a priori* представљати нешто негативно, и ти захвати (уколико се утврде са извесним степеном сигурности) могу се схватити као *шумачење Писма већ у самом Писму*.

⁶ Уп. P. Stuhlmacher, *Biblische Theologie des Neuen Testaments. Grundlegung von Jesus zu Paulus*, Göttingen 1997, 177.

ду литерарне врсте, може бити да је текст Мк 16 1–8 био састављен по угледу на старозаветне ангелофаније⁷ или може представљати врсту хагаде (Haggada).⁸

Васкрсна перикопа наративно је повезана са претходним текстом на различите начине. Помазање тела из 16 1 подсећа реципијенте на помазање пре страдања (14 8). Наговештај појаве Васкрелог у Галилеји постоји како пре страдања на крсту (14 28) тако и после (16 7). Три жене су присутне под крстом и после скидања Распетог (15 40, 47).

Крајко тумачење Мк 16 1–8 и смисао краја 16 8

Намера жена да помажу тело Исуса Христа (16 1) открива да оне не разумеју шта се у ствари догодило. То је сигнал реципијентима да се сете како је помазање пре страдања 14 3–9 било израз вере непознате жене која је у Христу Исусу препознала *ка крсту Ходећег*. Другачије поступају жене у Мк 16 1: оне се понашају као да је Христос дефинитивно мртав. За њих је он *Сйрадали*. Оба помазања наративно указују на однос *вера–неверје*.

Помињање сунца у Мк 16 2 није случајно. Символика светла припада свету Васкрсења, потпуно супротно симболици таме (σκότος у 15 33!). Еванђелист Марко подсећа своје реципијенте да је недеља дан Господњи, дан Васкрсења Исуса Христа, дан када се хришћани окупљају на једно место око евхаристијске трпезе. Рано јутро је, дакле, време молитве. Ове одреднице — „врло рано“, „први дан недеље“, „око изласка сунца“ — сигнализују да је Васкрсење близу.

Смрт и Васкрсење наративно се тематизују путем просторних категорија (16 3–4). У приповести се примећује наглашавање две супротности: а) затворен гроб — отворен гроб, б) заузет гроб — празан гроб.⁹ Чудо Васкрсења „описује“ се у стиху 4, то јест Васкрсење се, у ствари, не описује. Нема описа оживљавања мртвог тела. Уништавање смрти представља се симболиком простора. *Отворен гроб значи крај айсолућне владавине смрти*. Дакле, поруча Васкрсења не саопштава се путем догматске аргументације, већ контрастом затвореног и отвореног гроба.

⁷ Уп. Р. Кубат, *Сйарозавјетна ангелологија и демонологија*, Богословље 1/2, 2001, 203–211.

⁸ Haggada = приповест, проповед, јесу текстуални комплекси у Талмуду који наративно тематизују разне елементе јеврејске вере. Пошто су текстови наративни, они, за разлику од Halakha = тумачење закона, немају нормативну црту. Уп. G. Stemberger, *Einleitung in Talmud und Midrasch*, München 81992, 26, 42–44, 49, 61, 72.

⁹ О гробу Исуса Христа уп. D. Lührmann, *Das Markusevangelium*, HNT 3, Tübingen 1987, 270.

На овом месту (16 5) приповедач уводи нову фигуру у приповест: анђеолог тумачи празан гроб — *angelus interpres*!¹⁰ Он стоји са десне, „позитивне“, стране (уп. Мт 25 33; Дап 7 56), обучен у бело које је симбол небеског света (уп., на пример, Мк 9 3; Мт 28 3). Он је тај који женама тумачи тајну празног гроба. Страх жена је нормална реакција на епифанију, то јест ангеолофанију. Јаз између небеског бића и уплашених жена превазилази се тако што анђеолог поздравом мира — *μὴ ἐκθαμβεῖσθε* — омогућује комуникацију. Он прокламује поруку Васкрсења (6), а потом даје налог женама (7). *Ἐγέρθη* изражава поруку Васкрсења. Граматички је у питању *passivum divinum*: Бог је на делу! Бог је васкрсао Исуса Христа! Он је, као и на почетку еванђељске приповести, скривени носилац радње (1 11): Еванђеље почиње тако што Бог открива Исуса Христа као свога Сина и завршава се крајњим печатом тог сведочанства — васкрсењем из мртвих. Васкрсење тумачи крст и даје му коначни смисао: „Устаде, није овде; ево места где га положише.“ Овде се запажа други контраст: *биџи овде — не биџи овде*. На тај начин се изражава да Христос *не може биџи заробљеник* простора (*τόπος*) који су му људи наменили, *простора смрти*. Он не остаје ту; његова стварност је друга. Жене добијају налог да саопште то сазнање (= познање) ученицима. Оне треба да буду сведоци Васкрслога. Анђеолог им каже да ће Васкрсли бити у Галилеји. То је други пут да Еванђелист наговештава појаву Васкрслога (уп. 14 18). Ако се Еванђеље намерно завршава са 16 8, како разумети то што Еванђелист наговештава нешто што уопште не жели да приповеда? Постоји убедљиво објашњење таквог поступка: читаоци су позвани да сретну Васкрслога у Галилеји.¹¹ *Они су позвани да се нарајивним љућем отишну назад ка Галилеји*, сада када су *познали истински идентитет Месије, Исуса Христа*. Еванђељска приповест је место где се Васкрсли открива својима: поново, од почетка, ка гласу вапијућег у пустињи, ка Галилеји, ка путу за Јерусалим и крсту — овога пута са вером и надом у Васкрслога Исуса Христа.¹²

¹⁰ О „анђелу тумачу“ уп. Р. Кубат, *Ангелологија*, 207–208.

¹¹ Уп. D. Lüthmann, *Markusevangelium*, 271–272: „Не то (= Јерусалим) место, где ће га видети [...] него Галилеја, која се на почетку Еванђеља (1 14) уводи као место проповеди Царства небеског које је близу, показује ко је он [...] циљ је, дакле, повратак ка ономе што је било у Галилеји.“

¹² M. Hortsman, *Studien zur markinischen Christologie*, NTA 6, Münster 1969, 134. Из нараторолошке перспективе посматрано, крај једне приповести треба да омогући повратак из света приповести у свет читаоца. Отворени карактер Еванђеља по Марку наслућује се већ из прве речи: *ἀρχή* (1 1). Литерарно дело Еванђелисте Марка представља *почетак* Еванђеља. У том смислу реципијент припада причи која се описује. Његова садашњост је неодвојива од еванђељске приповести, приповести која почиње Исусовим делом у свету. Онако како га пролог уводи у свет приповести, тако га крај изводи из тог света, и враћа у његов сопствени свет.

Мк 16 8 мистериозно је место: „и ником ништа не казаше, јер се бојаху.“ Да је овај део стиха (8в) редакционални захват Еванђелисте, показују коришћени мотиви ћутања и страха који су у Еванђељу више пута примењивани (Мк 4 40; 6 50; 9 32; 10 32). Мотив ћутања у Еванђељу по Марку има христолошку функцију. Кључни текст је Мк 9 9, из кога се види да се прави идентитет Месије не може и не сме открити пре Васкрсења. Поновна појава овог мотива на крају Еванђеља указује на то да схватање идентитета Исуса Христа ни после Васкрсења није постало лакше! Мотив страха жена указује на неизбежну кризу, кризу у којој се највероватније налази хришћанска заједница у Риму што јој се Еванђелист обраћа, криза што прати сваког хришћанина у све дане до свршетка света: „Верујем, Госпode, помози моме неверју“ (Мк 9 24).

Поставља се, дакле, питање: да ли приповест која почиње прокламацијом радосне вести (τὸ εὐαγγέλιον, Мк 1 1) може да се заврши констатацијом страха (ἐφοβοῦντο γάρ, Мк 16 8)? Нису ли радосна вест и страх неспојиви, штавише — не искључују ли једно друго? Искуство вере у Распетог и Васкрслог Месију налази се у сталној напетости између радости и страха, вере и неверја, разумевања и неразумевања. Еванђелист Марко је био више него свестан те напетости, поготово ако претпоставимо да је Мк 14 51–52 аутобиографска белешка: „А за њим је ишао некакав младић огрнут платном по голом телу; и ухватише оног младића. А он, оставивши платно, го побеже од њих“ (уп. Ам 2 16). Радост боравка са Учитељем би у том случају била претворена у страх од надолазеће опасности. При томе треба узети у обзир чињеницу да иза Еванђеља по Марку стоји искуство Светог апостола Петра (као што сведочи Папија у фрагменту сачуваном код Јевсевија Кесаријског, Н. Е. III, 39: „Μάρκος μὲν ἐρμηνευτῆς Πέτρου“). Искуство апостола Петра добро је познато: од онога који је препознао Месију (Мк 8 29) до неразумног ученика (Мк 8 33), од одлучног следбеника Христовог (Мк 14 29–31) до клонулог (Мк 14 37) и у вери поколебаног апостола (Мк 14 72). Заиста се може рећи да је апостол Петар прошао све кризе следовања Христу, како Оваплоћеном тако и Васкрсом (Quo vadis, Domine?).¹³ Тако хришћански

¹³ У апокрифним *Делима апостола Петра* налази се приповест о Петровом напуштању Рима у време прогона хришћана под Нероном. Наговорен од браће у Риму да избегне страдање и даље служи Богу, апостол Петар је кренуо путем Via Appia да напусти град над којим се надвила опасност за Христове следбенике: „Изашавши кроз градску капију, виде Господа како иде ка Риму. И видевши га рече: Госпode, куда идеш? — Quo vadis, Domine? А Господ му рече: Идем у Рим да будем распет. А Петар му рече: Гоподе, поново ћеш бити распет? А он му рече: Да, Петре, поново ћу бити распет. Тада Петар дође себи и виде Господа како се вазноси на небо; вратио се у Рим радујући се и славећи Господа, јер је он сам рекао: Бићу распет. То је требало да се догоди Петру“ (ДПет 35 6). Тако је непознати аутор описао догађај који је претходио страдању апостола Петра у Риму. Свакако да је историчност овог

идентитет, то чувено следовање Христу у приповести Еванђелисте Марка,¹⁴ остаје увек нешто амбивалентно, увек нешто *између радости и страха*. Другим речима, радост и страх граде *inclusio* у приповести Еванђеља по Марку.

Приповест се завршава знаком питања. Читаоци треба да разумеју како Еванђеље остаје отворено, како оно сâмо поставља питање.¹⁵ На тај начин је прекид приповести са 16 8 генијалан захват приповедача: „Потпуно схватање налази се са оне стране 16 8! 'Узор' ћућећих жена [...] тиче се читаоца, то јест слушаоца Еванђеља и његове вере. Еванђеље жели да посредује веру, али оно то чини само до границе када се постаје верник. Марко је као ниједан новозаветни теолог био свестан слабости људских појмова. *ἐφοβῶντο γάρ* је истовремено крај перикопе о празном гробу и крај Еванђеља. Говорило се о отвореном крају Еванђеља и то се схватало као подстицај за поновно читање (*Relecture*). То је исправно...“¹⁶

РЕФЕРЕНТНА ЛИТЕРАТУРА

- J. L. Magness, *Sense and Absence. Structure and Suspension in the Ending of Mark's Gospel*, Atlanta 1986.
- T. E. Boomershine — G. L. Bartholomew, *The Narrative Technique of Mark, 16, 8*, JBL 1981, 213/223.
- A. Lindemann, *Die Osterbotschaft des Markus*, NTS 26, 1979/1980, 298–317.
- H. Paulsen, *Mk XVI 1–8*, NT 22, 1980, 138–175.

догађаја под знаком питања. Такође недостаје и моменат страха којим Еванђелист завршава своју приповест, али мотив „Петровог рвања са Господом“ био је врло омиљен у хришћанској литератури, а лик корифеја апостола нарочито је био уврежен у римској хришћанској традицији, у којој, да се подсетимо, и настаје Еванђеље по Марку. Његов „тумач“ и пратилац Марко имао је прилике да учествује у живом искуству једног од људи који су у континуитету били следбеници Оваплоћеног, Распетог и Васкрелог Господа.

¹⁴ Глагол *ἀκολουθεῖω* има у наративној структури Еванђеља по Марку изузетно важну улогу (Мк 1 18; 2 14–15; 3 7; 5 24; 6 1; 8 34; 9 38; 10 21, 28, 32, 52; 11 9; 14 13, 54; 15 41). Уп. капитално дело о томе: С. Breytenbach, *Nachfolge und Zukunftserwartung nach Markus. Eine methodenkritische Studie*, AThANT 71, Zürich 1984.

¹⁵ Уп. Е. В. Boring, *Mark 1: 1–15 and the Beginning of the Gospel*, Semeia 52, 1990, 69: „Марко намерно завршава са *ἐφοβῶντο γάρ* [...] како би причу довео у садашњост читаоца. Читалац сам мора одлучити како ће се прича наставити и да ли ће се наставити у његовом или њеном животу. Стил Марковог закључка јесте осадашњујући (*contemporising*), јер повезује време приче са временом самог читаоца.“ Уп. Р. Pokorny, „*Anfang des Evangeliums*“. *Zum Problem des Anfangs und des Markusevangeliums*, у: *Die Kirche des Anfangs* (FS Schürmann Heinz), Freiburg i. Br., 1977, 128: „Отворени крај Марковог Еванђеља је готово модеран литерарни елемент.“

¹⁶ J. Gnilkа, *Das Evangelium nach Markus II*, EKK II/1–2, Zürich–Neukirchen 1992–1994, 344–345.

- N. Petersen, *When is the End not the End? Literary Reflections on the Ending of Mark's Narrative*, Int 1980, 151–167.
- E. S. Malbon, *Ending at the Beginning: A Response*, Semeia 52, 1990, 175–183.
- R. W. Funk, *The Poetics of Biblical Narrative*, Sonoma 1988, 258.

ZUSAMMENFASSUNG

Predrag Dragutinović

DER SCHLUSS DES MARKUSEVANGELIUMS

Das Ende des Markusevangeliums 16 8 wird in der heutigen Forschung als ursprüngliches und absichtliches Ende des Textes des ältesten Evangeliums angesehen. Es handelt sich um ein „offenes Ende“, für das der Evangelist (= der Erzähler) selbst verantwortlich ist. Eine narrative Analyse des Textes Mk 16 1–8 kann diesen ungewöhnlichen Eingriff des Erzählers durchaus erläutern. Ein offener Schluss ist zugleich eine Einladung für die Rezipienten, die Geschichte Jesu zu überdenken, den narrativen Weg zum Kreuz nochmals zurückzulegen und eine eigene Stellung zum Gekreuzigten und Auferstandenen zu beziehen.